

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٠٢٥٥

دانشگاه باقر العلوم

پایان نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی

عنوان:

جنبشهای سیاسی - مذهبی

عصر پهلوی دوم

استاد راهنما:

حجت الاسلام دکتر نجف لک زایی

استاد مشاور:

حجت الاسلام دکتر غلامرضا بهروز لک

۱۳۸۷ / ۱۶ / ۲۷

نگارش و پژوهش:

محمدجعفر (صادق) رزاقپور

کتابخانه و اسناد مرکز تحقیقات
توسعه و برنامه ریزی

۱۳۸۷

۱۳۵۵

تقدیم به:

همه شهداء و ایثارگران راه آزادی از صدر اسلام تا ظهور

حضرت مهدی (عج)

تقدیر و تشکر

شکل گیری هر تلاش علمی و پژوهشی، مدیون راهنمایی و همدلی اندیشمندان و صاحب نظران است که بدون یاری آنان، حصول نتیجه و فایده از آن پژوهش ناممکن یا کم مقدار می‌نماید، بر این اساس بر خود وظیفه می‌دانم در حدّ میسر، از عزیزانی که در شکل گیری و تکمیل این پژوهش، یاریگر نگارنده بوده‌اند، تقدیر و تشکر نمایم.

قبل از همه، بر خود لازم می‌دانم از اندیشمندان و اساتید گرانقدر، حجت الاسلام دکتر نجف لک زایی و حجت الاسلام دکتر غلامرضا بهروز لک که با راهنمایی‌ها و دقت نظر، در تحقیق حاضر روشنگر و راهگشا بودند، و از حجت الاسلام دکتر سید محمد تقی آل سید غفور و دکتر سید رحیم ابوالحسنی جهت مساعدت علمی و معرفی منابع قدردانی و تشکر نمایم.

از همسرم سرکار خانم فلاح سید جلالی که در سامان دهی این پژوهش مساعدت بی‌شائبه‌ای نمودند و مشاور دائمی و بازوی اجرایی بنده در تمامی مراحل تحقیق بودند، صمیمانه تقدیر می‌نمایم.

از تمامی اساتید و پرسنل گرانقدر دانشگاه باقرالعلوم (ع)، رئیس گروه علوم سیاسی آقای دکتر ستوده، مرکز اسناد انقلاب اسلامی قم، آقای دکتر علیرضا زهیری، حجت الاسلام استاد محمد رضا احمدی و آقای دکتر علی شیرخانی، که در شکل گیری این پژوهش سهیم بوده‌اند تقدیر و تشکر می‌نمایم.

از دوستان عزیزم آقایان ابوالقاسم کریم تبار، محمود صمدی، مسلم خسروی و مهندس مهدی آقاجانی که خدمات رایانه‌ای، این پژوهش را بعهده داشتند، قدردانی به عمل می‌آید.

محمدجعفر رزاقپور

چکیده

تحقیق حاضر در صدد پاسخگویی به این سؤال است که احزاب و گروههای سیاسی - مذهبی فدائیان اسلام، نهضت آزادی، حزب ملل اسلامی و هیئتهای مؤتلفه اسلامی چه نقاط اشتراک و افتراقی دارند؟ فرضیه اصلی پژوهش این است که این احزاب و گروهها در حوزه روشهای مبارزاتی، اهداف مبارزاتی و حکومت مطلوب دارای نقاط اشتراک و افتراق هستند. به عنوان مثال: فدائیان اسلام و حزب ملل اسلامی روش مسلحانه را برای مبارزه برگزیدند. هیئتهای مؤتلفه اسلامی کار فکری و فرهنگی و ایجاد حکومت ولایی را در اولویت قرار دادند؛ و نهضت آزادی مبارزه پارلمانی را در دستور کار خود داشت.

در عین حال هریک از گروههای چهارگانه فوق با استفاده از آموزه‌های مذهبی در صدد معارضة با قدرت بودند و از این جهت با هم اشتراک داشتند.

در فصل اول این پژوهش چهارچوب نظری که رهیافت مقایسه‌ای است توضیح داده شد. در فصل دوم تا پنجم عناصر اصلی هر یک از احزاب چهارگانه را همراه با مواضع، عملکرد و اندیشه‌های سیاسی بطور مجزا معرفی نمودیم.

در فصل دوم ضمن تشریح اهداف و حکومت مطلوب فدائیان اسلام، که همان اجرای موبه موی احکام اسلامی و ایجاد حکومت اسلامی است؛ زمینه‌های سیاسی - اجتماعی پیدایش فدائیان اسلام را نیز مورد بررسی قرار دادیم؛ و طی آن دو عامل داخلی و خارجی را به عنوان عوامل زمینه ساز پیدایش فدائیان اسلام بر شمردیم؛ ترویج جدایی دین از سیاست از جمله عوامل داخلی و دخالت کشورهای استعماری در امور ایران از جمله عوامل خارجی معرفی شدند.

در فصل سوم ضمن ارائه تعریف از لیبرالیسم، ملی‌گرایی و روشنفکری، ارتباط آن سه را با نهضت آزادی تبیین نمودیم. بررسی مرامنامه‌های اولیه نهضت آزادی با مرامنامه تجدید نظر شده در سال ۱۳۵۷، نظر امام خمینی (ره) در باره نهضت آزادی، هدف و حکومت مطلوب نهضت آزادی از جمله موارد مطروحه در این فصل می‌باشد.

در فصل چهارم به این نتیجه رسیدیم که براندازی نظام سلطنتی و برقراری حکومت اسلامی در ایران از اهداف اولیه حزب ملل اسلامی بشمار می‌رفت ولی در اهداف دراز مدت، این حزب برای ایجاد حکومت اسلامی در دیگر ممالک اسلامی نیز برنامه‌ریزی کرده بود.

حزب ملل اسلامی، قرآن، سنت، دلیل عقلی و اجماع را منابع قانونی حکومت مطلوب خود و امت مسلمان می‌دانست.

در فصل پنجم روشن ساختیم که در اندیشه‌های مؤتلفه اسلامی دامنه فعالیت‌های سیاسی گسترده بود و اقدامات مسلحانه جزئی از آن بود که فقط برای پاسخگویی به ضرورت‌ها کارایی داشت. بر این اساس هیئتهای مؤتلفه اسلامی در تشکیلات خود شاخه نظامی نداشت و بعدها که ضرورت پیدا کرد نیز جناح مسلح خارج از تشکیلات مؤتلفه اسلامی تأسیس شد و با مؤتلفه اسلامی در ارتباط بود. هدف مؤتلفه اسلامی، احیاء اسلام و فرهنگ تشیع بود؛ و بر این اساس تلاش می‌نمودند، تمام منویات امام خمینی (ره) را به اجرا در آورند، تا به حکومت مطلوب خود دست یابند.

مقایسه گروههای چهارگانه مذکور از دیگر محورهای اساسی مورد توجه این پژوهش بوده است که فصل ششم را به خود اختصاص داده است. در این فصل موارد ذیل مورد مقایسه قرار گرفت: مقایسه از جهت اندیشه‌های سیاسی، مقایسه از جهت روش مبارزه، مقایسه از جهت قلمرو فعالیت و حوزه نفوذ، مقایسه از جهت ادبیات سیاسی.

واژه‌های کلیدی:

فدائیان اسلام، نهضت آزادی، حزب ملل اسلامی، هیئتهای مؤتلفه اسلامی، اندیشه سیاسی معاصر.

فهرست مطالب

۱	مقدمه: طرح تحقیق
۲	بیان مسأله:
۲	علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن:
۳	سابقه پژوهش:
۴	سؤال اصلی پژوهش:
۴	فرضیه‌های پژوهش:
۴	سوالات فرعی پژوهش:
۴	پیش فرضهای پژوهش:
۵	اهداف پژوهش:
۵	روش پژوهش:
۵	روش گردآوری اطلاعات و داده‌ها:
۵	سازمان دهی پژوهش:
۶	فصل اول: چارچوب نظری
۷	چارچوب
۷	تعریف روش مقایسه و خطر موجود در آن
۸	انواع روش مقایسه

- ۱ - مقایسه‌های نزدیک ۸
- ۲ - مقایسه‌های دور ۹
- مشکلات روش مقایسه‌ای ۱۰
- مقایسه برگزیده این تحقیق ۱۲

فصل دوم: فدائیان اسلام..... ۱۳

- بخش اول: زمینه‌های سیاسی و اجتماعی پیدایش فدائیان اسلام..... ۱۴
- بخش دوم: تاریخچه و معرفی عناصر اصلی فدائیان اسلام..... ۲۴
- حجت الاسلام سید مجتبی نواب صفوی..... ۲۴
- فعالتهای سیاسی نواب صفوی در مدرسه..... ۲۵
- استخدام و فعالیت سیاسی نواب صفوی در محل کار..... ۲۶
- نواب صفوی در حوزه علمیه نجف..... ۲۷
- اساتید نواب صفوی..... ۲۸
- اقدامات فرهنگی نواب صفوی در مقابل اندیشه‌های کسروی..... ۲۹
- حذف فیزیکی کسروی توسط نواب صفوی..... ۳۳
- حجت الاسلام سید عبدالحسین واحدی..... ۳۶
- سید محمد واحدی..... ۳۸
- خلیل طهماسبی..... ۴۰
- سید حسین امامی..... ۴۲
- مظفر علی ذوالقدر..... ۴۴
- بخش سوم: اندیشه‌های سیاسی فدائیان اسلام..... ۴۷
- مصاحبه یک خبرنگار پاکستانی با نواب صفوی..... ۵۰
- اندیشه‌های نواب صفوی..... ۵۳

- بخش چهارم: عملکرد فدائیان اسلام..... ۵۶
- طرح اتحاد ملل اسلامی..... ۶۰
- فدائیان اسلام و مسأله فلسطین..... ۶۱
- نواب صفوی در عرصه جهان اسلام..... ۶۲
- فصل سوم: نهضت آزادی ایران..... ۶۴
- بخش اول: زمینه‌های سیاسی و اجتماعی شکل‌گیری نهضت آزادی ایران..... ۶۵
- مرامنامه و خط مشی نهضت مقاومت ملی ایران..... ۶۸
- بخش دوم: تاریخچه تأسیس و معرفی عناصر اصلی نهضت آزادی ایران..... ۷۱
- مهندس مهدی بازرگان (۱۳۷۳-۱۲۷۸)..... ۷۲
- پیام تسلیت آیت الله خامنه‌ای به مناسبت درگذشت مهندس بازرگان..... ۷۵
- دیدگاه‌های مهندس بازرگان از راه آثار..... ۷۶
- فعالیت‌های سیاسی مهندس بازرگان..... ۷۶
- آثار مهندس بازرگان..... ۷۷
- آیت الله سید محمود طالقانی (۱۳۵۸-۱۲۸۹)..... ۸۰
- خانندان و نیاکان..... ۸۰
- مراحل تحصیل..... ۸۱
- احیاء فکر دینی..... ۸۲
- مختصری از فعالیت‌های سیاسی آیت الله طالقانی..... ۸۵
- آثار آیت الله طالقانی..... ۸۶
- دکتر یدالله سبحانی..... ۸۷
- عباس رادنی (۱۲۹۲ - ۱۳۶۱)..... ۸۸
- رحیم عطائی..... ۹۱

۹۲.....	حسن نزیه.....
۹۳.....	بخش سوم: اندیشه‌های سیاسی نهضت آزادی ایران.....
۹۳.....	مرامنامه نهضت آزادی.....
۹۳.....	الف - از لحاظ سیاست داخلی.....
۹۵.....	ب - از لحاظ سیاست خارجی:.....
۹۶.....	بررسی مرامنامه نهضت آزادی.....
۹۷.....	مرامنامه تجدید نظر شده نهضت آزادی ایران.....
۹۹.....	حاکمیت ملی و دولت.....
۱۰۰.....	اخلاق.....
۱۰۰.....	فرهنگ و آموزش.....
۱۰۰.....	سیاست اقتصادی و تولیدات کشاورزی و صنعتی.....
۱۰۲.....	کار و کارگری.....
۱۰۳.....	حقوق و قانون.....
۱۰۳.....	سیاست خارجی.....
۱۰۴.....	ارتباط با سایر احزاب و گروه‌ها.....
۱۰۵.....	مقایسه مرامنامه‌های سال ۴۱ و ۵۷.....
۱۰۷.....	تلاشها و اندیشه‌های رهبر نهضت آزادی.....
۱۰۹.....	ملی‌گرایی.....
۱۱۱.....	لیبرال: لیبرالیسم.....
۱۱۴.....	بخش چهارم: مواضع و عملکرد نهضت آزادی ایران.....
۱۱۵.....	«روشنفکر»، ماهیت و علایق اجتماعی.....
۱۱۷.....	نهضت آزادی و نقش روشنفکری.....
۱۱۸.....	تأسیس «جمعیت ایرانی دفاع از آزادی و حقوق بشر».....

۱۲۱	.....	فعالیت شاخهٔ خارج از کشور نهضت آزادی
۱۲۲	.....	امام خمینی و نهضت آزادی
۱۲۵	.....	فصل چهارم: حزب ملل اسلامی
۱۲۶	.....	بخش اول: تاریخچهٔ تشکیل و معرفی عناصر اصلی حزب ملل اسلامی
۱۲۷	.....	مراحل تشکیل حزب
۱۲۹	.....	عناصر اصلی حزب ملل اسلامی
۱۲۹	.....	سید محمد کاظم موسوی بجنوردی
۱۳۰	.....	محمد علی مولوی عربشاهی
۱۳۱	.....	حسن حامد عزیزی
۱۳۱	.....	سید محمد سید محمودی طباطبایی قمی
۱۳۱	.....	محمد پیران
۱۳۲	.....	بخش دوم: اندیشه‌های سیاسی حزب ملل اسلامی
۱۳۵	.....	بخش سوم: مواضع و عملکرد حزب ملل اسلامی
۱۳۷	.....	چگونگی کشف حزب و دستگیری اعضا
۱۴۴	.....	محاكمةٔ اعضا حزب ملل اسلامی
۱۴۶	.....	دادگاه تجدید نظر
۱۴۶	.....	اسامی محکومین در دادگاه نظامی
۱۴۹	.....	ادامه و پایان کار حزب ملل اسلامی
۱۵۰	.....	فصل پنجم: هیئتهای مؤتلفهٔ اسلامی
۱۵۱	.....	بخش اول: تاریخچهٔ تشکیل و معرفی عناصر اصلی هیئتهای مؤتلفهٔ اسلامی
۱۵۲	.....	معرفی اجمالی گروه شیعیان

- تشیکلات هیئت‌های مؤتلفه اسلامی ۱۵۶
- ارتباط تشکیلاتی مؤتلفه با شهرستانها ۱۵۹
- بودجه مالی هیئت‌های مؤتلفه اسلامی ۱۶۰
- معرفی عناصر اصلی مؤتلفه اسلامی ۱۶۰
- حاج محمد صادق امانی همدانی ۱۶۱
- محمد صادق اسلامی ۱۶۳
- سید اسدالله لاجوردی ۱۶۴
- محمد مهدی ابراهیمی (حاج ابراهیم) عراقی ۱۶۸
- حبیب الله عسگر اولادی مسلمان ۱۷۰
- ابوالفضل توکلی بینا ۱۷۱
- سید محمود میر فندرسکی ۱۷۱
- عزت الله خلیلی ۱۷۱
- احمد قدیریان ۱۷۲
- حاج مهدی بهادران باغبادرانی ۱۷۳
- حاج سید علاء الدین میرمحمد صادقی ۱۷۴
- حاج حسین رحمانی ۱۷۴
- حاج حبیب الله (مهدی) شفیق ۱۷۴
- بخش دوم: اندیشه‌های سیاسی هیئت‌های مؤتلفه اسلامی ۱۷۵
- مرامنامه و اساسنامه جمعیت‌های مؤتلفه اسلامی ۱۷۷
- الف: سازمان مرکزی ۱۷۸
- ب: سازمان مالی ۱۷۹
- ج: سازمان تبلیغات و ارتباطات ۱۷۹

۱۸۰	بخش سوم: مواضع و عملکرد هیئت‌های مؤتلفه اسلامی
۱۸۱	نشریات و انتشارات
۱۸۱	نشریه بعثت
۱۸۳	نشریات درون گروهی و برون گروهی
۱۸۴	تشکیل «جناح مسلح»
۱۸۶	حسنعلی منصور
۱۸۷	فتوای قتل نخست وزیر حسنعلی منصور
۱۸۸	عملیات قتل منصور
۱۹۳	دستگیری، محاکمه و اعدام اعضای مؤتلفه
۱۹۴	ادامه و پایان کار مؤتلفه اسلامی
۱۹۵	محمد بخارائی
۱۹۶	مرتضی نیک نژاد
۱۹۶	رضا صفار هرندی
۱۹۸	فصل ششم: مقایسه
۱۹۸	مقایسه
۱۹۹	مقایسه از جهت اندیشه‌های سیاسی
۲۰۴	مقایسه از جهت روش مبارزه
۲۰۸	مقایسه از جهت قلمرو فعالیت و حوزه نفوذ
۲۰۹	مقایسه از جهت ادبیات سیاسی
۲۱۳	ضمایم
۲۱۴	مرامنامه حزب ملل اسلامی
۲۱۴	اصول کلی

۲۱۴	سیاست داخلی
۲۱۶	سیاست خارجی
۲۱۶	سیاست اقتصادی
۲۱۹	برنامه قضائی
۲۱۹	برنامه فرهنگی
۲۲۰	شرط اول انقلابی بودن
۲۲۲	انهدام رژیم سلطنت
۲۲۵	گاهشمار
۲۴۰	فهرست منابع
۲۴۱	الف) فهرست کتابها:
۲۴۴	ب) فهرست مجلات:
۲۴۴	ج) فهرست هفته‌نامه و روزنامه‌ها:

مقدمه:

طرح تحقيق

بیان مسأله:

سالهای ۱۳۵۷ - ۱۳۲۰ (عصر پهلوی دوم) از نقاط تاریخی - سیاسی حساس ایران می‌باشد؛ حاکمیت استبداد مانع از شفافیت مبارزات سیاسی شد. این دوره مقارن با سه رویکرد مبارزاتی در مقابل استبداد بوده است: رویکرد مارکسیستی، رویکرد ملی و رویکرد مذهبی. در این میان رویکرد مذهبی با جدیت بیشتر به مبارزه با رژیم پرداخت و سیاست مبارزه در رژیم را نپذیرفت. بر این اساس مورد خشم حکومت قرار گرفت و به قتل و حبس و تبعید رهبران رویکرد مذهبی منجر شد.

این پژوهش در نظر دارد هر یک از احزاب فدائیان اسلام، نهضت آزادی ایران، حزب ملل اسلامی و هیئتهای مؤتلفه اسلامی را تحت عنوان جنبشهای سیاسی - مذهبی عصر پهلوی دوم، از نظر اندیشه‌های سیاسی، مواضع، عملکرد و معرفی بنیانگذاران، مورد بررسی قرار داده و سرانجام احزاب چهارگانه مذکور را در موارد ذیل مورد مقایسه قرار دهد:

۱. مقایسه از جهت اندیشه‌های سیاسی.
۲. مقایسه از جهت روش مبارزه.
۳. مقایسه از جهت قلمرو فعالیت و حوزه نفوذ.
۴. مقایسه از جهت ادبیات سیاسی.

علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن:

علت انتخاب موضوع عبارتند از:

۱- علاقه شخصی

۲- تدوین پایان نامه

۳- شناخت وضعیت جناحها و جریانات موجود در سطح کشور، در وضعیت فعلی، در گروه شناخت پیشینه گروهها و جریانات سیاسی - مذهبی در ایران است.

سابقه پژوهش:

منابع اصلی این پژوهش عبارتند از:

- ۱- عراقی، مهدی، ناگفته ها، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۰.
- ۲- خوش نیت، سیدحسین، سیدمجتبی نواب صفوی، اندیشه ها، مبارزات و شهادت او، بی جا: انتشارات منشور برادری، ۱۳۶۰.
- ۳- منصور، جواد، خاطرات جواد منصور، تهران: مؤسسه انتشارات سوره، ۱۳۷۶.
- ۴- بادامچیان، اسدا... و بنائی، علی، هیئتهای مؤتلفه اسلامی، ج ۱.
- ۵- رضوی نیا، علی، نهضت آزادی، مروری بر تاریخچه، مواضع و عملکرد، چاپ چهارم، تهران: انتشارات کتاب صبح، ۱۳۸۱.
- ۶- جعفریان، رسول، جریانهها و سازمانهای مذهبی - سیاسی ایران، چاپ چهارم، تهران: مرکز نشر آثار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۲.
- ۷- سلطانی، مجتبی، خط سازش، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۷، ج ۱.
- ۸- یوسفی اشکوری، حسن، سیری در زندگی، آثار و افکار مهندس مهدی بازرگان، قسمت دوم: در تکاپوی آزادی، تهران: انتشارات قلم، ۱۳۷۹.
- ۹- روحانی، سید حمید، نهضت امام خمینی، جلد سوم، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۲.
- ۱۰- نواب صفوی، سید مجتبی، به کوشش سید هادی خسرو شاهی، فدائیان اسلام، تاریخ، عملکرد، اندیشه، تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۵.

سؤال اصلی پژوهش:

نقاط اشتراک و افتراق احزاب و گروههای سیاسی - مذهبی عصر پهلوی دوم چیست؟

فرضیه‌های پژوهش:

احزاب و گروههای سیاسی - مذهبی عصر پهلوی دوم درحوزه روشهای مبارزاتی، اهداف مبارزاتی و حکومت مطلوب دارای نقاط اشتراک و افتراق هستند. به عنوان مثال فدائیان اسلام و حزب ملل اسلامی روش مسلحانه را برای مبارزه برگزیدند. هیئتهای مؤتلفه اسلامی کار فکری و فرهنگی و ایجاد حکومت ولایی را در اولویت قرار می‌دادند؛ و نهضت آزادی سبک مسالمت آمیز (مبارزه پارلمانی) را در دستور کار خود داشت.

سؤالات فرعی پژوهش:

سؤالات فرعی این تحقیق عبارتند از:

۱- روش مبارزات ، هدف مبارزه و حکومت مطلوب از دیدگاه فدائیان اسلام چیست؟

۲- روش مبارزات ، هدف مبارزه و حکومت مطلوب از دیدگاه حزب ملل اسلامی

چیست؟

۳- روش مبارزات ، هدف مبارزه و حکومت مطلوب از دیدگاه هیئتهای مؤتلفه اسلامی

چیست؟

۴- روش مبارزات ، هدف مبارزه و حکومت مطلوب از دیدگاه نهضت آزادی ایران

چیست؟

پیش فرضیه‌های پژوهش:

مفروضات این پژوهش عبارتند از:

گروههای سیاسی - مذهبی عصر پهلوی دوم با استفاده از آموزه‌های مذهبی در صدد

معارضه با قدرت بودند و از همین منظر قابل مقایسه با یکدیگر هستند و لذا رهیافت مقایسه ای برای پژوهش حاضر انتخاب شده است .

اهداف پژوهش:

این تحقیق در صدد بررسی و تبیین موارد ذیل می باشد:

- ۱- بررسی روشهای مبارزات ، اهداف مبارزه و حکومت مطلوب فدائیان اسلام.
- ۲- بررسی روشهای مبارزات ، اهداف مبارزه و حکومت مطلوب نهضت آزادی ایران.
- ۳- بررسی روشهای مبارزات ، اهداف مبارزه و حکومت مطلوب حزب ملل اسلامی.
- ۴- بررسی روشهای مبارزات ، اهداف مبارزه و حکومت مطلوب هیئتهای مؤتلفه

اسلامی.

روش پژوهش:

روش این پژوهش توصیفی ، تحلیلی و مقایسه ای است.

روش گردآوری اطلاعات و داده ها :

شیوه گردآوری مطالب این پژوهش، کتابخانه ای است.

سازمان دهی پژوهش:

در فصل اول چهار چوب نظری که رهیافت مقایسه ای است توضیح داده خواهد شد. در فصول بعدی هر یک از احزاب سیاسی مذهبی فدائیان اسلام ، حزب ملل اسلامی و هیئتهای مؤتلفه اسلامی و نهضت آزادی را در فصلی جداگانه مورد بررسی قرار خواهیم داد و در فصل پایانی مقایسه با تکیه بر نقاط افتراق صورت خواهد گرفت .

فصل اوّل:

چارچوب نظری

چارچوب

این پژوهش در صدد مقایسه و تبیین اندیشه‌ها و کار ویژه‌های سیاسی گروه‌های سیاسی - مذهبی از سال ۱۳۵۷ - ۱۳۲۰ (عصر پهلوی دوم) می‌باشد. جهت طرح مباحث تطبیقی، طبق معمول، از روش مقایسه‌ای استفاده می‌شود. بنابراین، تعریف روش مقایسه‌ای را، در آغاز این فصل ارائه می‌نماییم و سپس مشکلات روش مقایسه‌ای را یادآور می‌شویم.

تعریف روش مقایسه و خطر موجود در آن

چارلز راگین^۱ در تعریف روش تطبیقی می‌گوید:

«پژوهش تطبیقی، عنایتش به تشابه‌ها و تفاوت‌هایی است که در واحدهای

بزرگ اجتماعی وجود دارند. (راگین ۱۹۸۷: ۶)»^۲

طبق تعریف فرهنگ لیتره^۳ مقایسه عبارت است از: «بررسی همزمان شباهت‌ها و

اختلاف‌ها».

این تعریف به خوبی نشان می‌دهد که در مقایسه فرض بر وجود شباهت‌ها و اختلاف‌ها

است: یعنی دو چیز کاملاً یکسان و یا کاملاً مختلف را با هم مقایسه نمی‌کنند. مقایسه، نیاز دارد

که در میان چیزهای مورد مقایسه شباهت‌هایی وجود داشته باشد. همه دشواری در تعیین درجه

این شباهت است. خطر روش مقایسه‌ای در این است که با دستکاری در مورد پدیده‌های مورد

---

1 - Charles Ragin.

۲ - دانیل لیتر، تبیین در علوم اجتماعی، ترجمه عبدالکریم سروش، تهران: مؤسسه فرهنگی صراط، ۱۳۷۲، ص ۴۵.

3 - Littre.